

عالمان دینی در شعر ناصرخسرو با تأکید بر تحلیل گفتمان انتقادی

* فاطمه آدینهوند*

** صفیه مرادخانی*

*** محمد خسروی شکیب

**** سعید زهرهوند

چکیده

تحلیل گفتمان انتقادی، یکی از روش‌های تحلیل کیفی است که به ما می‌آموزد در ورای متن، مفاهیم پنهانی نهفته است. غیریت‌سازی، به حاشیه‌رانی و برجسته‌سازی از جمله شیوه‌هایی هستند که سازندگان متن از آن‌ها بهره می‌برند؛ تا گفتمان رقیب را به حاشیه براند و گفتمان خود را به جای آن برجسته کنند. ناصرخسرو یکی از کسانی است که از این روش به فراونی بهره برده است. وی عالمان دینی گفتمان رقیب را آماج غیریت‌سازی و به حاشیه‌رانی قرار داده است و گفتمان خود را که همان تشیع فاطمی است برجسته کرده است. روش طبقه‌بندی اطلاعات مقاله توصیفی - تحلیلی و روش تجزیه و تحلیل آن، روش تحلیل گفتمان انتقادی نورمن فرکلاف و روش تحلیل گفتمان اجتماعی - سیاسی لاکلائو و موفه است. پس از بررسی اشعار ناصرخسرو از روش‌های حذف گفتمان تفسیر و تبیین به این نتایج دست یافتیم: در سطح توصیف، ناصرخسرو از روش‌های حذف گفتمان رقیب، طنز، تشخص‌زدایی، تقابل ضمیر، حسن تعبیر، حصر موصوف و اسطوره‌سازی بهره برده است. در سطح تفسیر، می‌توان به درگیری‌های مذهبی و نیز نگرش منفی نسبت به اسماعیلیان اشاره کرد. در

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران fadynhwnd9@gmail.com

** استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران safiyeh.moradkhani@yahoo.com (نویسنده‌ی مسئول)

*** استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران m.khosravishakib@gmail.com

**** دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران zohrehvand46z@gmail.com

تاریخ دریافت مقاله: تاریخ پذیرش مقاله:

سطح تبیین، با توجه به رسالت ناصرخسرو برای ترویج مذهب اسماعیلیه، وی کوشیده است ریاکاری، جبرگرایی و دیگر ناهنجاری‌های جامه‌ی خویش را به حاشیه براند و دال‌های گفتمانی خودی مانند خردورزی، دانش‌گرایی و... را جایگزین آن‌ها نماید.

واژه‌های کلیدی: برجسته‌سازی، تحلیل گفتمان، غیریت‌سازی، فرکلاف، لاکلائو و موفه، ناصرخسرو.

۱. مقدمه

گفتمان (Discourse) معانی متفاوتی دارد. یکی از این معانی، آن است که می‌گویند: «گفتمان قطعه‌ای از زبانِ بامعنای است که اجزای آن به نحوی با هم مربوطاند و هدف خاصی دارد» (یارمحمدی، ۱۳۸۳: ۱). برخی نیز متن و گفتمان را هم معنا دانسته‌اند. با این تفاوت که متن می‌تواند مکتوب باشد؛ در حالی که گفتمان، شفاهی نیز می‌تواند باشد (میلز، ۱۳۹۳: ۶). به نظر «میشل فوکو» (Michel Foucault) «گفتمان، مجموعه‌ی گفته‌هایی است که دارای صورت‌بندی واحد هستند» (کهن‌موبی‌پور و همکاران، ۱۴۰۰: ۶۱). تجزیه و تحلیل کلام یا تحلیل گفتمان (Discourse analysis) سابقه‌ای بس طولانی دارد و می‌توان سرچشمه‌ی آن را در «مباحث خطابه، فصاحت، بلاغت، معانی و بیان جستجو کرد» (یارمحمدی، ۱۳۹۳: ۳).

تحلیل گفتمان انتقادی (Critical discourse analysis) ریشه در آرای «میشل فوکو»، «مایکل هالیدی» (Michael Halliday) (Roger Fowler) (۱۹۹۹-۱۹۳۹) و «راجر فالر» (Roger Fowler) (۱۹۲۵-۲۱۸) دارد. این رویکرد بر این اصل استوار است که «عواملی چون بافت تاریخی، روابط قدرت در جامعه، نهادها و فرایندهای اجتماعی و فرهنگی و ایدئولوژی، متن و یا صورت زبان و معانی جدید را به وجود می‌آورند» (آقاگل زاده، ۱۳۹۴: ۲). به نظر صاحب‌نظران، هر سخن مانند سکه است که دو روی دارد؛ یک روی آن گفته یا سخن است و طرف دیگر آن شرایط فکری-اجتماعی است که به آن گفتمان می‌گویند (یارمحمدی، ۱۳۹۳: ۷ و شعیری، ۱۳۸۵: ۱). در ادبیات فارسی کسی مانند ناصرخسرو قبادیانی، گاهی آشکار و گاهی در پرده، انتقادهای تندی به عالمان دینی روزگار خود دارد. ما برای این که این انتقادها را تحلیل کنیم، از روش تحلیل گفتمان انتقادی «نورمن فرکلاف»

(Norman Fairclough) (۱۹۴۱ م انگلستان) که شامل سه سطح «توصیف»(description)، «تفسیر»(interpretation) و «تبیین»(explanation) است و نیز روش تحلیل انتقادی گفتمنان («ارنستو لاکلائو» Ernesto Laclau) (۱۹۳۵-۲۰۱۴ م آرژانتین) و «شانتال مووفه» (Chantal Mouffe) (۱۹۴۳ م آرژانتین) که در برگیرنده «برجسته سازی»(Foregrounding)، «غیریت سازی»(Otherness) و «به حاشیه رانی»(Backgrounding) است بهره خواهیم برد. در سطح توصیف اشعار نا صرخ سرو، به بررسی نکات زبانی مانند کاربرد و معنی واژگان، آرایه های ادبی و دستور زبان می پردازیم. با توجه به نحوه بیان ناصر خسرو، روش تحلیل لاکلائو و موافه در قسمت توصیف مفید واقع می شود. در سطح «تبیین» نیز چون که با تحلیل ایدئولوژی ها و انگیزه های گوینده روبه رو هستیم روش تحلیلی لاکلائو و موافه به کار می آید. می توان گفت، در کمتر سخنی از نا صرخ سرو درباره عالمان دینی، نمی توان از روش تحلیلی لاکلائو و موافه برای تحلیل استفاده کرد.

۱.۱. پیشینه‌ی تحقیق

روش تحلیل گفتمنان در کتاب های سنتی تحت عنوان علم «معانی» مطرح شده است. هدف از نگارش چنین کتاب هایی بررسی معانی ثانوی جملات است (شمی سا، ۱۳۸۶: ۳۲). در کتاب های معانی، جای خالی تحلیل اهداف سیاسی - اجتماعی در متون ادبی خالی مانده است. در اواخر قرن بیستم با رواج هر چه بیشتر صنعت چاپ، ضبط کردن صدا و ... جایی برای تحلیل گفتمنان؛ به ویژه تحلیل انتقادی گفتمنان باز شد. بنابراین کسانی مانند فوکو، فالر، فرکلاف، لاکلائو و موافه به بررسی ابعاد دیگر زبان از منظر عقاید سیاسی - اجتماعی و روابط قدرت پرداختند. در این زمینه می توان به آثار زیر اشاره کرد: «گفتمنان» (میلز، ۱۳۹۳)، «نظریه و روش در تحلیل گفتمنان» (بیورگنسن و فیلیپس، ۱۳۹۴)، «درآمدی به گفتمنان شناسی» (یارمحمدیان، ۱۳۹۳) «تحلیل گفتمنان انتقادی» (آقاگلزاده، ۱۳۹۴)، «تحلیل گفتمنان انتقادی» (فرکلاف، ۱۳۹۹). کتاب در این زمینه زیاد است که به بیان همین تعداد اکتفا می کنیم. این آثار درباره تحلیل گفتمنان نوشته شده اند. لازم می دانیم که بگوییم، هادیان و همکارانش (۱۳۹۷) در مقاله ای با الگوی تحلیل گفتمنانی لاکلائو و موافه